

Ірина Галагуз

УЧАСТЬ ЕТНІЧНИХ СПІЛЬНОТ
ЦЕНТРАЛЬНОГО ПОЛІССЯ В СУЧАСНИХ
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ

В статті розкрито участь етнічних спільнот Центрального Полісся у суспільно-політичних процесах кінця ХХ - початку ХХІ століття. Виокремлено роль національно-культурних товариств як рушіїв цієї участі.

***Ключові слова:** національна меншина, суспільно-політичний процес, національно-культурні товариства,*

політична інтеграція, політична суб'єктивація, етнополітика.

Irina Galaguz. The participation of Central Polesia ethnic communities in modern social and political processes. In the article the participation of ethnic communities in central Polesia in socio-political processes late XX - early XXI century. They singled out the role of ethno-cultural communities as drivers of participation.

Keywords: minority, socio-political process, national-cultural associations, political integration, political subjectification, ethnic policy.

Політичні процеси на пострадянському просторі від кінця 80-х років ХХ ст. і до сьогодні, пов'язані зі становленням національних держав, знаходяться в центрі уваги багатьох науковців: соціологів, філософів, істориків, етнологів, оскільки охоплюють перспективи внутрішнього розвитку та міжнародної співпраці новостворених держав, становлення громадянського суспільства та демократії, світоглядного вибору, відтак тісно пов'язані із проблемами етнополітичного змісту, становищем етнічних спільнот. Світова практика свідчить, що відродження етнічності, діяльність національних груп не обмежується лише проблемами збереження етнічної культури, народних традицій й рідної мови. Рано чи пізно цей процес переходить у політичну площину, тому етнічність, у тому числі й національні меншини необхідно розглядати як важливий політичний чинник. Поведінку національних меншин, їхню суспільну активність великою мірою зумовлює політична, економічна та культурна ситуація в державі.

Українська державність відновлювалась як національно-демократичний рух за активної підтримки національних меншин. Їхня роль у суспільно-політичному житті України помітна і сьогодні. Україна гарантує національним меншинам свободу культурного розвитку, отримання відповідного статусу у суспільстві та доступ до ресурсів, і політичних також. Ефективна участь національних меншин у суспільно-політичному житті є однією з найважливіших складових мирного і демократичного розвитку суспільства [1, с. 228]. На сучасному етапі політичних трансформацій

в Україні спостерігається зростання ролі національних меншин як впливового політичного фактора внутрішньо-державних та міждержавних процесів. Попри актуальність проблеми, питання участі національних меншин у політичному житті в Україні залишається маловивченим. Більшість дослідників вдаються до аналізу життєдіяльності національних меншин переважно з історичних і культурологічних аспектів, а питанню суспільно-політичної активності національних меншин приділяють недостатньо уваги. Об'єктом етнополітичних досліджень виступає комплекс засобів політичної діяльності, що мають вплив на етнонаціональну сферу життя суспільства, вияви етнічного чинника у сфері політичного життя суспільства і міждержавних відносин. Науковці визначають фактори, які зумовлюють необхідність формування і реалізації державної етнополітики [2, с. 370]. Метою даної статті є дослідження участі у політичному житті України національних меншин Центрального Полісся (на прикладі Житомирщини і Київщини), визначення передумов політичної діяльності національних меншин і факторів, які впливають на цей процес.

Становлення етнонаціонального складу України має тривалу історію, і представники різних національностей, котрі здавна проживали поряд з українцями на території нашої держави, поруч з титульним етносом виборювали для себе культурні, економічні, соціальні, політичні права і свободи. Сьогодні в етнонаціональній структурі України присутні представники близько 130 національностей [3], що відрізняються між собою кількісними показниками, способом поселення (компактними і дисперсним), тривалістю проживання, культурною близькістю з титульним етносом тощо. Названі ознаки визначають для кожної етнічної спільноти особливі форми включення у суспільно-політичне життя України.

Центральне Полісся – унікальний етнографічний регіон України, що об'єднує в адміністративному вимірі Житомирську, Київську (включаючи Київ) та Рівненську області. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. тут проживало понад 7 млн. осіб, з яких близько

11 відсотків становили представники національних меншин. В етнонаціональному складі Центрального Полісся етнічні українці становлять абсолютну більшість, тобто представники національних меншин, з огляду на їхню чисельність мають достатньо невелику питому вагу в загальній кількості населення. Однак деякі з них мешкають доволі компактно. Так, євреї регіону переважно мешкають на Київщині, поляки – на Житомирщині, білоруси – на Рівненщині. Росіяни Центрального Полісся є переважно мешканцями міст.

Політико-правові засади політичної суб'єктивації національних меншин викладені у низці законодавчих актів, що прямо чи опосередковано стосуються участі національних меншин у політичному житті суспільства і визначають характер їхніх політичних інтересів. У цьому відношенні вітчизняна законодавча база, підкріплена міжнародними зобов'язаннями, гарантує широкі політичні права для національних меншин, відкриває сприятливі перспективи для їх правової участі у політичному процесі [2, с. 372]. Створення й приведення в дію правового захисту всіх етносів передбачає утвердження державою самоцінності етнонаціональних форм суспільного життя, визнання права кожного етносу, кожної людини на самоутвердження. Крім того, фактором створення механізму забезпечення правового статусу і етносу, і народу, і кожної людини як чинника підвищення ефективності регулювання етнонаціональних процесів, є створення умов, які б виключали будь-яку дискримінацію за національно-етнічними ознаками.

На політичну суб'єктивацію національних меншин безпосередній вплив здійснюють процеси етнонаціонального відродження, у тому числі й етнонаціональної мобілізації, що у теоретико-політичній думці пояснюються пробудженням етнічної самосвідомості і прагненням до відродження етнічної самобутності, пошуками шляхів ефективної участі у суспільно-політичних процесах, самоутвердженням як дійових чинників державотворення із зайняттям відповідних ніш у політичному житті держави. Характерною рисою названих процесів в Україні є те, що

вони водночас властиві як національним меншинам, так і титульному етносу, що, безумовно, створює для кожної етнічної спільноти специфічні умови участі у політиці.

Політична активність національних меншин останнім часом є особливо динамічною. Відомо, що етнічна складова так чи інакше відбивається на позиціях різних політичних сил і в свою чергу використовується ними у своїх політичних цілях. Сучасні політики добре усвідомлюють вплив національних меншин на суспільно-політичні та економічні процеси в державі. Особливість форм політичної суб'єктивації національних меншин полягає у тому, що вони можуть включатися у політику, по-перше, індивідуально (як рівноправні громадяни держави), по-друге, колективно (через національно-культурні товариства).

Громадські організації національних меншин, насамперед національно-культурні товариства посідають особливе місце у забезпеченні міжкультурної взаємодії, розгортанні діалогу між етносами. Вони виконують роль соціальних посередників між групами виразників різних інтересів і урядовими структурами, між громадянським суспільством і державою, спрямовують свою діяльність «на розвиток міжнаціональних відносин, відродження і розвиток національних культур, задоволення духовних запитів іноетнічного населення» [1, с. 229–230]. Учасники національно-культурних товариств мають можливість налагодження тісних комунікацій, проведення спільних заходів чи акцій, висловлення своєї активної позиції щодо прийняття тих чи інших політичних рішень. Суспільно-політична діяльність національно-культурних товариств активізується найчастіше напередодні проведення важливих загальнодержавних акцій, зокрема, виборів різних рівнів.

Характеризуючи діяльність національних товариств Київщини та Житомирщини кінця ХХ – початку ХХІ століття, можна стверджувати, що рівень політичної участі національних меншин значно зріс, що є характерним для найчисельніших та суспільно активних етнічних груп – росіян, євреїв, поляків, вірмен, чехів, німців. На Житомирщині офіційно зареєстровано 63 національно-культурних товариства обласного, міського, районного рівнів. Найбільш

активними і впливовими серед них є Польське наукове товариство у Житомирі; обласна Спілка поляків України; обласне німецьке національно-культурне товариство «Відергебурт»; Житомирська міська Спілка волинських чехів; Житомирська міська вірменська община «Еребуні»; обласна громадська організація «Русское содружество». Також у області діють національно-культурні товариства ромів, азербайджанців, в'єтнамців, білорусів [4]. У м. Житомирі офіційно зареєстровано 24 національно-культурних товариства. Серед них 4 російських, 8 польських, 2 чеських та товариства німців, білорусів, азербайджанців, вірмен, лемків, в'єтнамців, ромів [5].

Житомирщина на тлі інших регіонів України вирізняється тим, що в області проживає найбільша в Україні польська громада – 49 тис. поляків при загальній кількості 141,1 тис. осіб, які, за даними перепису населення 2001 року в Україні, задекларували своє польське походження. Попри зменшення у 2001 році в порівнянні з переписом 1989 року кількості польського населення області на 29,3%, питома вага польської меншини становить 3,5% населення області і робить її другою, після росіян, які становлять 5% населення області, національною меншиною Житомирщини [6, с. 211].

Знаковою подією в житті польської національної меншини стали відновлення суверенітету та державної незалежності України, демократизація суспільства та євроінтеграційний вибір українського народу. 1990-ті роки та початок ХХІ століття пов'язані зі справжнім національно-культурним ренесансом польської національної меншини [7, с. 412]. З відновленням державності України розпочалося відродження національно-культурного і громадського життя української полонії на теренах Житомирщини, яка однозначно підтримала Акт проголошення незалежності України, Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р., прагнення титульного етносу побудувати незалежну, демократичну, правову державу. Польська меншина схвально поставилася до позиції її історичної батьківщини в цьому питанні, адже Польща була першою серед зарубіжних держав, яка офіційно визнала Україну.

Виникнення польських національно-культурних товариств припадає на період відновлення в Україні політичного плюралізму 1988-1989 років, коли «у системі соціалістичної держави, що розпадалася, за підтримки капіталу, особистих зв'язків, взаємних симпатій і довіри та почуття зв'язку з іншими, створювалися численні, хоча й невеликі вогнища активної суспільної згуртованості» і поставали різноманітні неурядові організації [6, с. 213].

Якщо говорити про польські організації регіону, то першою – у 1989 році – була зареєстрована Спілка поляків України в Житомирській області як обласний відділ Спілки поляків України. Другим було зареєстровано у 1990 році польське культурно-освітнє товариство ім. Юліана Люблінського у Новоград-Волинському. У 1991 постала «Польська світлиця» у Баранівці, у 1992 – житомирське добродчинне товариство «Католицький цвинтар». У 1994 році в селі Сусли Новоград-Волинського району було зареєстровано місцеве польське культурно-освітнє товариство. У 1995 році зареєстровано ще 4 організації – обласне Об'єднання поляків Житомирщини «Полонія», відділ цієї організації у Довбиші, культурно-освітнє товариство у Баранівці та обласне Товариство ветеранів війська польського Житомирщини. У 1996 році постали три організації – житомирське товариство польської молоді, відділ Об'єднання поляків Житомирщини «Полонія» в Любарі та «Спільнота польська ім. А. Міцкевича» у Новоград-Волинському. У 1997 році зареєстровано Товариство поляків ім. Яна Павла II у смт. Довбиш Баранівського району, у 1998 – товариство поляків «Відродження» у Ємільчино і товариство польської культури «Єдність» в Городниці Новоград-Волинського району.

У 1999 році зареєстровано товариство поляків «Відродження» у селі Новий Завод Червоноармійського району, у 2000 – районну культурно-освітню спілку поляків ім. В. Реймонта у Володарську-Волинському, Польське наукове товариство у Житомирі, товариство польської культури ім. Крашевського у Житомирі і товариство вчителів-полоністів як відділення Спілки польських учителів в Україні. У 2001 зареєстровано польське культурно-освітнє

товариство у Романові, у 2003 році – дитячу районну організацію «Спілка харцерів Червоноармійщини» у селі Новий Завод Червоноармійського району, у 2004 році – товариство лікарів польського походження ім. Св. Луки Житомирщини, житомирський католицький спортивний клуб «Полонія» і товариство сприяння розвитку польського підприємництва у Бердичеві [6, с. 214]. Національно-культурні товариства виникали з потреби самоорганізації польської громади для задоволення своїх інтересів через проведення безпосередніх дій (наприклад, впорядкування католицького цвинтаря у Житомирі, відбір молоді для направлення на навчання у Польщі) і через відстоювання інтересів громади в державних структурах (наприклад, впровадження вивчення польської мови в школах).

Головним чинником виникнення організацій було і є недостатнє задоволення потреб польської громади з боку держави, хоча певною мірою на їх виникнення впливали також зовнішні чинники, до яких можна віднести діяльність Консульства Республіки Польща у Києві і неурядових організацій у Польщі, що підтримують активність польських національно-культурних товариств за кордоном (Товариство «Спільнота польська», Фонд «Допомога полякам на Сході», Фонд «Земляки – землякам», Фонд «Semper Polonia» та ін.). Отже, протягом 15 років було зареєстровано 25 національно-культурних товариств, чия діяльність тією чи іншою мірою спрямована на задоволення потреб польської громади Житомирщини. Найбільше національно-культурних товариств зареєстровано у 1995–1996 і 2000 рр.

Польська меншина належить до найменш конфліктогенних спільнот, вона посідає важливе місце та відіграє дедалі активнішу роль не лише в українському соціумі, але й виступає дієвим чинником українсько-польського співробітництва та партнерства, що охоплює всі сфери суспільно-політичного, культурно-освітнього, наукового, духовного та господарського життя. Поляки однозначно зорієнтовані на європейський і трансатлантичний вибір України, активно підтримують і беруть участь у його реалізації.

Свої політичні погляди, думки, відгуки на соціально-політичні процеси, які відбуваються в Україні, пред-

ставники національних меншин можуть виразити через ЗМІ: газети, радіо, телебачення. На Житомирщині зареєстровані та друкуються мовами національних меншин такі видання: «Mozaika Berdyczowska» (польськомовна щоквартальна газета), «Slovo Polskie» (польськомовна щомісячна газета), «Gazeta Polska» (польськомовна щотижнева газета), «Замкова гора» (виходить двічі на місяць польською та російською мовами), «Шолом» (єврейська щотижнева газета, що друкується російською мовою) [8].

Суспільно-політичне життя польської меншини регіону також презентує інформаційно-аналітичне видання «Полонія Житомирщини». Це видання є енциклопедією полонії Житомирщини, або каталогом про громадські організації в кожному з районів та м. Житомира, художні колективи, навчальні заклади з викладанням польської мови, а також курси, польські видання, бібліотеки і музеї, радіо, телебачення, олімпіади, конкурси, фестивалі і конференції. Окремий розділ видання присвячено костьолу – римокатолицькій церкві, єдиному місцю у суспільному просторі, де за радянських часів функціонувала польська мова і де було багато зроблено для підтримки і розвитку культури польської громади [9, с. 3].

В Київській області зареєстровано 57 громадських організацій національних меншин. З них єврейських громад налічується 17, німецьких – 7, польських – 6, ромських – 6, російських – 5, азербайджанських – 4 (в тому числі 2 – міжнародні) та болгарське, грецьке, молдовське, литовське, албанське, китайське, узбецьке, палестинське, африканське товариства – по 1, а також міжетнічна Білоцерківська громадська національно-культурна спілка «Слов'янка», міжнаціональний обласний осередок Міжнародної громадської організації «Україна-Польща-Німеччина», міжнаціональне представництво Міжнародної організації «Міжнародний зв'язок з країнами Південно-Східної Азії і Азіатсько-Тихоокеанського регіону» [10].

В м. Києві на всеукраїнському і на регіональному рівні для національних меншин виходять газети, засновані національно-культурними товариствами, які видаються без підтримки держави: це загальноукраїнські газети для азер-

байджанців – «Голос Азербайджану», євреїв – «Хадашот», німців – «Німецький канал», татар – журнал «Дуслик» [11].

Національні спільноти, захищаючи свої інтереси, окрім культурних, мовних та релігійних проблем, часто висувають вимоги щодо пропорційного розподілу влади між представниками усіх національностей, які проживають у державі. Це питання характерне для усіх суспільств, однак його вирішення залежить передусім від рівня демократичності самого суспільства.

Не можна не помітити, що починаючи з 1999-2000 рр. все активніше демонструє свої позиції у суспільно-політичному житті України «російський фактор». Російські організації національних меншин (таких організацій в Україні більше 30) активізували свою діяльність не стільки у культурному напрямку, скільки з метою посилили рівень політичної мобілізації російськомовного елемента, об'єднують навколо себе інші національні товариства. Особливу роль в політичній мобілізації відіграв перший з'їзд росіян України, який відбувся у травні 1999 р. А вже з серпня 2000 р. російські національні товариства приймають рішення про створення «Руського руху України».

На Житомирщині діє Відділення Всеукраїнської громадської організації «Руський рух України», Житомирське обласне відділення товариства «Україна – Росія», Житомирська обласна громадська організація «Руська община Житомирщини», Житомирська обласна громадська організація «Руська Співдружність». Окремим пунктом діяльності «Руського руху України» були питання активної участі у парламентських виборах 2002 р. та 2006 р., а також участь у виборах до органів місцевого самоврядування та у формуванні виконавчої влади всіх рівнів. З лав цієї громадської організації вийшла Партія «За Русь єдину», офіційно зареєстрована в березні 2001 року. У червні 2002 на третьому з'їзді Партії «За Русь єдину», було прийнято рішення про об'єднання з партією «Російсько-український союз» та про прийняття нової назви партії «Руський Блок» (ПРБ). Окрім таких питань як розвиток національної культури, надання російській мові статусу державної мови «Руський рух України» все активніше закликає до

створення міждержавного союзу Росії, Білорусі та України, що має неоднозначні наслідки для нашої держави. На парламентських виборах 2006 р. партія «Руський блок» підтримувала Партію регіонів України, за списками якої до Верховної Ради був обраний О. Черноморов.

За ініціативою росіян України створено ще одну всеукраїнську національну організацію – Міжнаціональний форум України, який ставить перед собою передусім політичні завдання. Зокрема, це «активна участь національних товариств у суспільно-політичних процесах та здійсненні державної політики; підтримка політичних сил, які поділяють мету Форуму і сприяють реалізації прав національних товариств у всіх сферах суспільного, політичного та культурного життя країни» [1, с. 232].

Важливо відзначити і той факт, що новостворені національно-культурні об'єднання росіян набувають характеру політичних сил, а точніше, стають так званими політичними партіями національного змісту. Цю гіпотезу ще раз підтверджує факт створення Міжнаціонального форуму України, для якого головним завданням у діяльності є перш за все участь національних товариств, очолюваних представниками російської національної меншини, у суспільно-політичних процесах держави. Як неодноразово декларувалось лідерами Форуму, ця організація боротиметься за права російської мови, територіальну автономію. Звучать заклики до підтримки представниками національних меншин одини одного на виборах до місцевих рад. Процеси політичної мобілізації національних меншин свідчать про прагнення представників російських національних товариств закріпити своє лідерство над іншими національними групами і перетворити їх на «групу підтримки».

Росіяни України одним із найголовніших напрямків своєї діяльності ставили і ставлять «мовне питання» – домогтися визнання російської мови другою офіційною. На сьогоднішній день в Україні вони отримали певні привілеї, в регіонах, де національний склад російської меншини перевищує 10 % – російській мові надали статус регіональної. Проте регіон Центрального Полісся не вписується у цей процес, оскільки росіяни Київщини становлять 6% населення, Житомирщини – 5%, Рівненщини – 2,6%.

Відносно високим рівнем політичної мобілізації вирізняються і єврейські національні організації в Україні. Проте тут мова йде не стільки про кількісний показник, скільки про стійке становище у суспільстві. Якщо інші національні меншини (росіяни, поляки) є доволі категоричними у вирішенні тих чи інших питань, то більша частина євреїв завжди спиралась на прагматизм з переходом на службу до владних інституцій. Найбільш суспільно- та політично активними єврейськими організаціями є Єврейська Конфедерація України та Об'єднана єврейська громада України. Представники ЄКУ неодноразово заявляли, що не будуть брати участі у виборчих кампаніях, проте наголошували, що на підтримку Конфедерації можуть розраховувати перш за все представники демократичного напрямку. Про спроби об'єднавчих процесів в єврейському середовищі свідчить і той факт, що на початку 1999 р. в Києві за рішенням уповноважених представників 27 єврейських товариств України було створено Головну координаційну раду єврейських товариств України. Лідери цієї ради вважали, що це «повинно серйозно підвищити авторитет єврейської общини в Україні» [1, с. 234].

Представники національних товариств і самі етнічні меншини добре усвідомлюють той факт, що більшість проблем, які сьогодні стоять перед ними, буде вирішено у залежності від їхнього представництва в органах влади різних рівнів. Саме це виступає чи не головним чинником політичної мобілізації національних меншин на сучасному етапі. Так, Мозер Георгій Едуардович, німець за походженням був депутатом Верховної Ради України у 1990-ті роки, а зараз працює директором ВАТ «Взуттєва фабрика «Крок» у Житомирі. Аналіз показує, що національні меншини, домагаючись свого громадянського становлення, намагаються визначитись щодо своїх політичних інтересів. В Центральному Поліссі традиційно представлені і підтримуються виборцями партії провладного та націонал-демократичного напрямку, зокрема 1998 р. тут помагали КПУ (Житомирщина та Київщина) та Народний Рух України (Рівненщина), у 2002 р. тут переміг блок В. Ющенко «Наша Україна», у 2006 р. та 2007 р. «Блок Юлії Тимошенко», на останніх парламентських виборах 2012 р.

перемогла політична партія Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина». Також національні меншини прагнуть створити свою власну політичну еліту, мас-медіа тощо. З офіційно зареєстрованих Міністерством юстиції України станом на початок 2008 р. в нашій країні діє декілька партій з виразно етнічним забарвленням – це Партія мусульман України, Партія «Руський блок», Партія угорців України, Демократична партія угорців України [12]. Діяльність вище згаданих партій у Поліському регіоні малопомітна.

Загалом міжнаціональні відносини в досліджуваних областях є толерантними і доброзичливими. Усталенню атмосфери міжнаціонального порозуміння значною мірою сприяє діяльність Координаційних рад при облдержадміністраціях, на засіданнях яких розглядаються питання життєдіяльності національно-культурних товариств областей. Зміцнення традиційної атмосфери міжетнічної толерантності та високого рівня взаєморозуміння між людьми є одним з визначальних пріоритетів внутрішньої політики Київської та Житомирської облдержадміністрацій. Головним завданням місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування Київщини та Житомирщини є створення умов для рівноправного розвитку та активної участі у соціально-економічному, соціально-політичному та духовно-культурному житті представників усіх національностей, які разом з українцями складають єдину громадянську націю.

Таким чином процеси демократизації суспільно-політичного розвитку України створюють сприятливі умови для дедалі ширшого залучення національних меншин до громадського і культурного життя. З одного боку, простежується національно-культурне відродження етнічних спільнот, активізується діяльність національно-культурних товариств, з іншого, відбувається інтеграція українського суспільства. Аналіз розвитку національних меншин останніх двох десятиріч, засвідчив інтенсивну політичну інтеграцію представників етнічних меншин у внутрішньодержавні процеси, а також значне посилення ролі національних меншин у міжнародних відносинах. Надання можливості спільної участі у реалізації функцій влади на

різних, не лише місцевих, рівнях, зміцнення співпраці з державами, які є рідними для національних меншин, сприяє творенню громадянського суспільства.

1. Луцишин Г. Національні меншини та політичний процес в Україні / Галина Луцишин // Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки. – 2002. – Вип. 4. – С. 228–235.

2. Асланов С. Роль національних меншин у політичному житті України / С. Асланов // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2008. – Вип. 14. – С. 370–376.

3. Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К., 2003. – 277 с.

4. Национально-культурные общества Житомира и Житомирской области [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zhzh.info/publ/5-1-0-2358>

5. У Житомирі презентували довідник «Житомир багатонаціональний» (фото, відео) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://reporter.zt.ua/news/3133-u-zhitomiri-priezientovali-dovidnik%3C%3Czhitomir-baghatonatsional'nii%3E%3E-foto-vidieo](http://reporter.zt.ua/news/3133-u-zhitomiri-priezientovali-dovidnik-%3C%3Czhitomir-baghatonatsional'nii%3E%3E-foto-vidieo)

6. Рудницький С. В. Динаміка реєстрації польських національно-культурних товариств Житомирщини у 1989-2004 рр. / С. В. Рудницький // *Ucrainica Polonica*. Т.2 – Київ-Житомир, 2008. – С. 211–217.

7. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті / Олег Калакура. – К. : Знання України, 2007. – 508 с.

8. Житомирська обласна Спілка поляків України [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zozpu.zhitomir.net/index.php?option=com_content&task=view&id=2&Itemid=9

9. Моро К. Полонія Житомирщини / К. Моро // Форум націй. – 2009. – № 4/83. – С. 3.

10. Стан міжнаціональних відносин у Київській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.koda.gov.ua/stan_mizhnatsionalnih_vidnosin_u_kijivskij_oblasti

11. Пилипенко Т. І. Етнонаціональний фактор в ході реалізації „Проекта Україна». 19 грудня 2006 [Електронний ресурс] / Т. І. Пилипенко. – Режим доступу : http://dialogs.org.ua/ua/project_ua_full.php?m_id=8869

12. Макаров Г. В. Регіоналізм як чинник політичного процесу у сучасному українському суспільстві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 / Г. В. Макаров – К., 2005. – 16 с.